

ԷՄՄԱ ԱՇՈՏԻ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

(19-րդ դարի 2-րդ կես, Ռուսաստան, Թուրքիա)

Պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի համար դարեր շարունակ Եկեղեցին միակ կազմակերպությունն էր, որ ուներ համազգային բնույթ և միավորում էր տարբեր տիրապետությունների տակ գտնվող հայ ժողովրդի տարանջատված հատվածները: Առանձնակի մեծ դեր է խաղացել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունն իբրև հայահավաքման, ազգային միասնության և հայապահպանման կարևոր գործոն: Իսլամի դոգմաներով ղեկավարվող պետությունների տիրապետության ներքո գտնվող հայությունը համարվել է կրոնական համայնք, որի ղեկավարը՝ հայ հոգևորականությունը, միջնորդ օղակի դեր է կատարել տիրող պետության և հայության միջև, հաճախ իրականացրել նաև աշխարհիկ իրավասություններ: Իր գործունեության ընթացքում Հայ Եկեղեցին և հոգևորականությունը հաճախ ստացել են որոշ իրավունքներ ու արտոնություններ, համեմատական ազատություն, բայց ավելի հաճախ՝ հալածվել:

1828-ին Արևելյան Հայաստանը միացավ Ռուսաստանին: Քաղաքական այդ ակտին իրենց եռանդուն մասնակցությունը բերեցին նաև հայ հոգևորականության մի շարք ականավոր գործիչներ: Ցարական կառավարությունը ցանկանում էր Հայ Եկեղեցու դիրքն ու հեղինակությունն օգտագործել իր իշխանությունն Արևելյան Հայաստանում ամրապնդելու և իր ազդեցությունը Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի և հայկական հոծ զանգվածներ ունեցող այլ վայրերի վրա տարածելու համար: Այդ նկատառումով ցարական կառավարությունը Հայ Եկեղեցու նկատմամբ դրսևորում էր երկակի վերաբերմունք. նրան մի կողմից անհրաժեշտ էր, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը պահպաներ իր ազդեցությունը հայկական բոլոր շրջանների վրա, որպեսզի նրա միջոցով առաջ տաներ իր Արևելյան քաղաքականությունը, մյուս կողմից ցարին պետք էր, որ Հայ Եկեղեցու զլուխ կանգնած անձնավորությունը լիներ հնազանդ, իր կողմից հաստատված մեկը, որը ծառայեր ցարիզմի վարած քաղաքականությանն ինչպես սովորական շարքային աստիճանավոր: Այդ նպատակամղվածությամբ 1836-ի մարտի 11-ին վավերացվեց հատուկ հանձնաժողովի կողմից մշակված Հայ Եկեղեցու

կանոնադրությունը, որը պահանջարկի մեջ մտավ «Положение» անունով: 10 զլիսից և 141 հոդվածից բաղկացած այդ կանոնադրությունն ավելին էր, քան Եկեղեցու կանոնադրությունը. այն իր մեջ ներառում էր ազգային կյանքի գործունեության տարբեր բնագավառներին վերաբերող խնդիրներ: Դա մի կողմից ռուսական կայսրության տարածքում գտնվող հայ ժողովրդի ազգային մշակութային ինքնորոշման առանձնաշնորհումների մի համակարգ էր, մյուս կողմից՝ իրավունքների սահմանափակում: Դա ամենից առաջ վերաբերում էր Ամենյան Հայոց Կաթողիկոսի ընտրության համակարգին: Ամբողջ հայության կողմից ընտրված Համագլխին ժողովը (ամեն թեմից երկու անձ՝ մեկ աշխարհիկ, մեկ հոգևորական) առաջադրում էր արժանավոր եպիսկոպոսների մի ցանկ, որից ընտրում էին Կաթողիկոսական երկու թեկնածու: Այստեղ սահմանափակվում էին հայության իրավունքները: Ցարը երկու թեկնածուներից մեկին տալիս էր «բարձրագույն հաստատությունը»: Իսկ այդ մեկը կարող էր լինել իր կողմից քաղաքականապես բարեհույս և նպատակահարմար անձը: Փաստորեն, կառավարությունը հնարավորություն էր ստանում Ամենյան Հայոց Կաթողիկոսի այդ բարձր պաշտոնին հաստատել իրեն ցանկալի անձնավորություն: Ըստ «Положение»-ի Հայոց Հայրապետը Ռուսական կայսրության սահմաններից դուրս ապրող հայության հետ կարող էր հարաբերություններ հաստատել միայն Արտաքին գործոց նախարարության միջոցով: Այդպիսով, Կաթողիկոսը կախման մեջ էր ընկնում զանազան աստիճանավորներից:

Կաթողիկոսի իշխանության սահմանափակման մի փաստ էր նաև 1837-ին ստեղծված եկեղեցական Սինոդը, որը ղեկավարվում էր ցարական կառավարության կողմից նշանակված դատախազի կողմից, չնայած նրա նախագահը Կաթողիկոսն էր: «Положение»-ի մեջ կային նաև դրական կողմեր. դա վերաբերում էր մասնավորապես կրթական գործի կազմակերպմանը, ծխական և թեմական դպրոցների, հոգևոր ճեմարանի բացմանը: Հայ Եկեղեցին իրավունք էր ստանում բացել հայկական դպրոցներ, պահպանել ազգային լեզուն և ազգային-հոգևոր առանձնահատկությունները: Կառավարության հսկողության տակ գտնվող Հայ Եկեղեցին նյութական օգնություն չէր ստանում պետությունից. նրա գոյատևման միակ միջոցը ժողովրդական նվիրատվություններն էին և եկեղեցական կալվածքներից ստացվող եկամուտները: «Положение»-ն դժգոհությամբ ընդունվեց Եկեղեցու, հոգևորականության, ժողովրդական զանգվածների և առանձնապես արևմտահայության կողմից, այն համարվեց հայ ազգային ավանդույթները ոտնահարող և Եկեղեցու իրավունքները սահմանափակող օրենքների համակարգ: 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած Հայոց Հայրապետներն անմահանք պաշար սկսեցին Հայ Եկեղեցու իրավունքները վերականգնելու նպատակով: Ներսես Աշտարակեցի, Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի, Գևորգ Դ Կաթողիկոսները չնայած ընտրվում էին ցարական արքունիքի հաճությամբ, սակայն չէին դադարում ջանքեր գործադրել՝ Հայ Եկեղե-

ցին ազատել խորթ օենքներից և ցարական հսկողությունից, այսպես կոչված՝ հովանավորությունից, իր ավանդական դերին վերադարձնելու համար: Ներսես Աշտարակեցուց հետո ողջ հայությունը համատ հետևողականությամբ կաթողիկոս էր ընտրում միայն արևմտահայերից: Այդ ժամանակահատվածում հայության ձգտումները համընկնում էին ցարիզմի վարած արտաքին քաղաքականության հետ: Գևորգ Դ-ի ժամանակ ցարական կառավարության արտաքին քաղաքականության փոփոխություններ, սակայն, առաջացրին մոր գործելակերպ կաթողիկոսական ընտրելիների ցուցակ կազմելիս: Գևորգ Դ-ն մահացավ 1882-ին: 1882-84 թթ. ընթացքում հայ ժողովրդի բոլոր խավերն զբաղված էին կաթողիկոսական ընտրություններով: Դա սուկ եկեղեցական հոգևոր ոլորտին պատկանող հարց չէր, այլ հայ ազգի և եկեղեցու քաղաքական, հասարակական-մշակութային ինքնուրույնության հարցն էր: Արևելահայ և արևմտահայ գործիչները միասնական պայքար էին մղում Վեհափառի թափուր զահի վրա արևմտահայ արժանավոր մի հոգևորական ընտրելու համար, որի ցարահպատակ չլինելու հանգամանքը կապահովեր Հայ եկեղեցու համեմատական ազատությունը ցարական տարբեր աստիճանավորների ոտնձգություններից: Այդ պատճառով կաթողիկոսական ընտրության հարցերը դառնում էին արևելահայ և արևմտահայ մամուլի քննարկման և բանավեճերի առարկա: Կաթողիկոսական ընտրության խնդիրը դառնում էր հայ ազգային-ազատագրական շարժումների յուրատեսակ դրսևորումը: Թե ինչ մեծ տեղ էր հատկացնում ցարական կառավարությունը հայ կաթողիկոսների ընտրությանը, ցույց են տալիս Ռուսաստանի Արտաքին քաղաքականության արխիվում մեր հայտնաբերած փաստաթղթերը¹: Ռուսաստանի Պետական քարտուղար բարոն Նիկոլային զադուռնի գրությամբ դիմում է Ներքին գործոց մախարար Դմիտրի Տոլստոյին, որպեսզի վերջինս Արտաքին գործոց մախարար Նիկոլայ Գիրսի, Լուսավորության մախարար Իվան Դելյանովի, Կովկասի Քաղաքացիական մասի կառավարչապետ Ալեքսանդր Դոմոուկով-Կորսակովի և Ասիական դեպարտամենտի պետ Իվան Ջիմովի հետ հատուկ խորհրդակցությամբ քննարկեն և վճռեն հայոց կաթողիկոսական ընտրությունների ամենակարևոր խնդիրները՝ կաթողիկոսական թեկնածուին արևմտահայերից առաջադրելու մպատակահարմարությունը և ընտրություններին արևմտահայ պատգամավորների թվի նվազեցման հարցը²: Խորհրդակցության բոլոր մասնակիցները պարտադիր կերպով պետք է իրենց տեսակետն արտահայտեն մշված խնդիրների նկատմամբ:

Կաթողիկոսի անձի մպատակահարմարության մասին խոսելիս խորհրդակցության մասնակիցներն օգտվում էին Արևմտյան Հայաստանի իրենց գործակալների բնութագրումներից: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Էրզրումի ռուսական

¹ АВПР, (ՌԱՔԱ), ֆ, Հայկական գործեր, 1882-83 թթ., գ. 101, 124, 135, 154:

² Նույն տեղում, գ. 124, էջ 82-90:

զխավոր հյուպատոս Ալեքսանդր Դեմենտի բնութագրումներն էջմիածնի թափուր զահի արևմտահայ հավանական թեկնածուների մասին: Հավանական ցուցակում նշվում են Կ.Պոլսի նախկին Պատրիարք Մկրտիչ Խրիմյանի, ժամանակի Պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի, Չմյուռնիայի հոգևոր առաջնորդ Մեքլիսեղեկ Մուրադյանի, Էրզրումի նախկին հոգևոր առաջնորդ Հարություն Վեհապետյանի, եպիսկոպոս Իզմիրյանի անունները և պատասխանատվության մեծ զգացումով քննարկվում են ամեն մեկի անձնական և հասարակական հատկանիշները, դրական ու բացասական կողմերը, մատնանշելով ամենակարևորը՝ որքանով են նրանք համապատասխանում ցարական կառավարության քաղաքական գծին: Թվարկված հոգևորականների գոնե երկուսի բնութագրումով կարելի է բացահայտել ցարական աստիճանավորի վերաբերմունքը: Կաթողիկոսական առաջին թեկնածուն Մկրտիչ Խրիմյանն էր, որի մասին Դեմենտը մտորում էր. «Այդ անձնավորությունն աչքի է ընկնում բարոյական բարձր հատկանիշներով, օժտված է խոսքի հիասքանչ ձիրքով, բայց, լինելով բանաստեղծ, նա հեշտությամբ ենթարկվում է պոետական հրապուրանքներին: Առօրյա կյանքում եպիսկոպոս Խրիմյանը, ինչպես և նման խառնվածքի անձնավորությունները, խիստ համեստ գործիչներ են: ...Մեզ համար Խրիմյանի ընտրությունը ձեռնառու չէ այն պատճառով, որ նման մտքի և խառնվածքի պատճառով, իր կարծիքով արդար գործի համար նա պատրաստ է նույնիսկ մարտիրոսանալ»³: Համեմատենք այս բնութագրումը Հարություն Վեհապետյանի մասին տրված բնութագրման հետ. «Էրզրումի նախկին արքեպիսկոպոս Հարությունն աչքի է ընկնում առողջ դատողությամբ: Նրան խորթ են հայկական անկախության վերականգման երազային ցնորքները: Չունենալով լայն մտահորիզոն, Հարությունը պրակտիկ կյանքի հմուտ գործիչ է, հենվում է ռեալ հնարավորությունների վրա և առաջնորդվում ոչ թե վերացական տեսություններով, այլ առողջ մտածողությամբ: Կաթողիկոս ընտրվելու դեպքում բոլոր թեկնածուներից մեզ համար առավել բարձր երաշխիքներ ունեցող անձնավորությունն է նա»⁴:

Ինչո՞ւ Խրիմյանը ոչ նպատակահարմար էր, իսկ Վեհապետյանը՝ հարմար կաթողիկոսական թեկնածու. աչքի է զարնում ամենակարևոր հանգամանքը. «Հարությունն խորթ են հայկական անկախության վերականգման երազային ցնորքները»: Նույն հատկության համար նա գնահատվում էր նաև թուրքական կառավարության կողմից, և պատահական չէ, որ Ներսես Վարժապետյանից հետո պատրիարքական Աթոռն անցավ Բ. Դոսն համակրանքը վայելող Վեհապետյանին: Նորից դառնա՞նք ցարական Պետական խորհրդին: Խորհրդակցության համարյա բոլոր մասնակիցները համամիտ էին, որ կաթողիկոսական թեկնածուն լինի ռուսահպատակ, որովհետև նա ստիպված կընդունի արքունիքի բոլոր հրամանները: Նրանք գտնում

³ АВПР, ф. Армянские дела, д. 154, л-3-10 ընդհատումներով:

⁴ Նույն տեղում, գ. 124, էջ 82:

էին, որ ռուսահպատակը թուրքահպատակից ավելի կձգտի ազգային ինքնավարության անիրականացման գաղափարին»⁵։ Այդ բոլորի հետ միասին ընդգծվում էր, որ կարևորը ոչ թե կաթողիկոսի տարածքային պատկանելիության խնդիրն է (արևմտահայ թե արևելահայ), այլ կաթողիկոսի անձնական հատկանիշները⁶։ Առավել ուշագրավը Դեմենտի առաջարկությունն էր՝ մշակել կաթողիկոսի ընտրության ուղի համակարգ (систем), որի դեպքում «եթե նույնիսկ ընտրված կաթողիկոսի անձնական հատկանիշները լիովին չհամընկնեն մեր ցանկություններին, այնուամենայնիվ նա չկարողանա հրաժարվել այն ուղուց, որ գծել է ցարական կառավարությունն իր շահերին համապատասխան»⁷։

Խորհրդակցության քննարկման երկրորդ հարցը վերաբերում էր արևմտահայության՝ կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցելու եղանակին և պատգամավորների թվին։ Հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքն անհամեմատ մեծ է Արևելյան Հայաստանից, և բնականաբար արևմտահայ թեմերը թվով ավելի շատ են Ռուսական տիրապետության տակ գտնվող վեց թեմերից, խորհրդակցությունը որոշում է սահմանափակել արևմտահայ պատգամավորների թիվը։ Թուրքիայի ռուսական դեսպանը հրահանգ է ստանում իր հյուպատոսների և գործակալների միջոցով հավաստի տեղեկություններ հավաքել արևմտահայ թեմերի քանակի մասին, բացառել առանձին վանքերի եպիսկոպոս վանահայրերին պատգամավոր ընտրելու հնարավորությունը։ Այդ փաստաթղթի կարևորությունն ընդգծում է այն փաստով, որ նրա բովանդակությանը ծանոթանում է և իր համաձայնությունն է հայտնում ինքնակալ կայսրը՝ Ալեքսանդր 3-րդը։ Եվ այսպես, 1884-ին կայացան կաթողիկոսական ընտրությունները։ Հակառակ ցարական աստիճանավորների ջանքերին, ձայների մեծամասնությամբ կաթողիկոս ընտրվեց Ներսես Վարժապետյանը, որը հրաժարվեց կաթողիկոս օծվելուց և շուտով կնքեց իր մահկանացուն։ Նորից սկսվեց կաթողիկոսական ընտրությունների թոհ ու բոհը։ Կաթողիկոսական թեկնածու առաջադրվեցին դարձյալ Խրիմյանը, Մելքիսեդեկ Մուրադյանը և Մակար Մամիկոնյանը։ Համազգային ժողովն ընտրեց վերջին երկուսին։ Ելնելով Ռուսաստանի քաղաքական ուղեծրից, ցարը վավերացրեց ռուսահպատակ թեկնածուին՝ Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսին, որը կաթողիկոս օծվեց իբրև Մակար Թեղուտցի (1885 թ.)։ Երկար կտևեմ այն իրադարձությունների ձկարագրությունները, որոնք տեղի ունեցան Արևմտյան Հայաստանում և Կ. Պոլսի Ազգային ժողովում, երբ արևմտահայությունը, զայրացած ցարի վավերացումից, հրաժարվեց «ցարընտիր» Մակարին ճանաչել իբրև Ամենայն Հայոց։ Ի վերջո, հաղթեց ողջամտությունը։ Արևմտահայու-

⁵ Նույն տեղում, էջ 85։

⁶ Նույն տեղում, գ. 154, թ. 10։

⁷ Նույն տեղում։

թյունը չէր կարող իր կապերը խզել արևելահայերից: Թվում էր, հաղթել էր ցարական կառավարության կաթողիկոսական ընտրության «կոտ համակարգը»: «Ցարընտիր» կաթողիկոսն իր գործունեության առաջին իսկ քայլերից չարդարացրեց ցարական արքունիքի հույսերը: Դեռ իր կաթողիկոսամալուց մեկ տարի առաջ ցարական կառավարությունը մշակել և հաստատել էր «Կովկասի հայ լուսավորչական եկեղեցական ուսումնարանների մասին» որոշումը, ըստ որի մույնիսկ հոգևոր դպրոցները պետք է ենթարկվեին լուսավորության մախարարության իրավասությանը: Նորընտիր կաթողիկոսը դեմ է արտահայտվում այդ որոշմանը և մեծ ջանքեր գործադրում ցարական կառավարության կողմից փակված հայկական դպրոցները վերաբացելու և հայ կաթողիկոսների իրավունքների վերականգնման համար: Ստացվում էր, որ հաղթեց ոչ թե ցարական աստիճանավորների ստեղծած կոտ համակարգը, այլ հայ կաթողիկոսների՝ ազգին և ժողովրդին ծառայելու հայրենասիրական, ավանդական համակարգը: Եթե «ցարընտիրն» էր դեմ դուրս գալիս կառավարության վարած քաղաքականությանը, ապա ի՞նչ դիրք կգրավեր ժողովրդական թեկնածուն՝ Մկրտիչ Խրիմյանը: Սակայն մինչև արա ընտրություններին անդրադառնալը փոխադրվեմք Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստան:

1461 թ. սուլթանի հատուկ հրովարտակով օսմանյան մայրաքաղաքում ստեղծվեց հայոց պատրիարքությունը, որը միջնորդ օղակ էր կառավարության և ողջ արևմտահայության միջև: Մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը պատրիարքության իրավունքներն օրենքի ուժ ստացած ավանդույթներն էին: 19-րդ դարի 50-ական թվականներից մայրաքաղաքի հայ զաղթօջախի կյանքում սկսվեցին խլրտումներ: Եվրոպայում կրթություն ստացած մի խումբ երիտասարդներ, ղեկավարելով մայրաքաղաքի արհեստավորների լայն ժողովրդական շարժումը, ձեռնարկեցին արևմտահայ հասարակական կյանքը վարելու համար ստեղծել մի կանոնադրություն, որն ստացավ մեծադրդր՝ «Ազգային սահմանադրություն» անվանումը: Ծարժումը հաղթությամբ պսակվեց 60-ականներին: Սահմանադրական պայքարին իրենց մասնակցությունը բերեց մեկ հոգևորականությունը՝ բաժանված երկու խմբի՝ կողմնակիցների և հակառակորդների: Ժամանակակից հոգևորականներից մեկն այդ մասին գրել է. «Մեծամասնություն հին եկեղեցականաց, ազնվականաց, հարստաց ընդդեմ լինելով զՍահմանադրության, կոչեցան խավարյալք, իսկ մոր եկեղեցականք, մոր ազնվականք, գիտնականք և վարժապետք, ազատ սկզբանց և Սահմանադրության հարյալք, կոչեցան լուսավորյալք»⁸: Ծարժման ոգին էին Գր. Օտյանը, Նիկողայոս Պալյանը, Նահապետ Ռուսինյանը՝ ազատամիտ երիտասարդներ, որոնք ամիրայության և կղերականության դեմ մղած իրենց պայքարում բնավ չժխ-

⁸ Մատենադարան, ձեռագիր հ. 4177, թերթ 40:

կայացուցիչներին: Եվ քանի որ Արևմտյան Հայաստանն անհամեմատ մեծ էր, քան Կ. Պոլսի գաղթօջախը, ուրեմն Ազգային ժողովում պետք է գերակշռեին նրանց կողմից ընտրված երեսփոխանները, որոնց վրա հենվելով մորթմտի պատրիարքը մեծամասնություն կկազմեր և Սահմանադրության մեջ կընդունվեին զավառահայության⁹ այսինքն բուն Արևմտյան Հայաստանի շահերն արտահայտող հողվածներ: Ազգային ժողովում բուն դրած է ֆեոդիները, սակայն, մույնիսկ չհամաձայնեցին, որ Ազգային ժողովի 140 երեսփոխաններից զոնե կեսն ընտրվեն Արևմտյան Հայաստանի ներկայացուցիչները: Պատրիարքի ձեռնարկումները պաշտպանեցին արևմտահայ դեմոկրատական մամուլի օրգանները՝ Հակոբ Պարոնյանի ղեկավարությամբ: Վերջինիս լրագիրը մի քանի անգամ փակվեց օսմանյան գրաքննության կողմից պատրիարքին պաշտպանելու համար: Տարիներ անց ընդդիմադիրներից մեկը խոստովանեց, թե Պատրիարք Նրիմյանին զահրնկեց անելու համար դրամական ինչ միջոցներ է ծախսել Կ. Պոլսի էֆենդիական-ամիրայական դասը⁹: Միայն «Նրիմյանի անհողդողդ կամքի և անվհատ ստիպումների շնորհիվ մույն տարվա (1872) սեպտեմբերին կազմվեց զավառների համար հատուկ Սահմանադրական հրահանգ», որտեղ մանրամասն նշվում էր, թե Սահմանադրությունն ինչպես պետք է հարմարեցվի զավառի (այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի) պայմաններին¹⁰: Հակաժողովրդական տարրերի ճնշումների տակ Մկրտիչ Նրիմյանը հրաժարական տվեց:

Թուուցիկ նշենք, որ արևմտահայ հոգևորականության ընտրանին 70-ականների վերջին և 80-ականներին ծավալած ազգանվեր գործունեությամբ արծարծեցին հայկական հարցը Սան-Ստեֆանոյում, եվրոպական պետությունների բարձրագույն աստիճաններում և Բեռլինի վեհաժողովում՝ ներկայացնելով հայության իղձերը, շահերը, ակնկալիքները, այսինքն իրականացնելով աշխարհիկ իրավասություններ: Չնայած հետո պատմաբաններից ոմանք ծաղրանքով, բայց և ցավով նրանց առաքելությունն անվանեցին կղերական դիվանագիտություն, որովհետև դա էր իրականությունը: Տարիներ հետո, 1917-ին, Չերազը, պաշտպանելով հայ պատվիրակությանն ու նրա ղեկավարին, գրում էր, որ Նրիմյանի չափ ոչ ոք չգիտեր Արևմտյան Հայաստանը և նրա կարիքները: Մեծ պետությունների դիվանագիտությունից դասեր քաղած Նրիմյանը 1879-ի կեսերից մինչև 1884-ի կեսերը գործունեություն ծավալեց իբրև Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ: Այդտեղ էլ նա հանդես էր գալիս ողջ նահանգի հայության անունից և դիմումներ հղում Ալեքսանդր 2-րդին և 3-րդին՝ խնդրելով իրենց ձեռքը վերցնել 61-րդ հողվածի բարենորոգումների գործը¹¹:

⁹ Մերենց, Կաթողիկոսություն և Նրիմյան: Թիֆլիս, 1884, էջ 22:

¹⁰ Թ. Ե. Գ., Նրիմյան Հայրիկ: Փարիզ, 1925, էջ 51:

¹¹ АВПР, ф. Посольство в Константинополе, д. 1568, л. 10-11, ф. Армянские дела, оп. 461, д. 119, л. 47.

80-ականի կեսերից թուրքական կառավարության աչքում քաղաքականապես անբարեհույս խրիմյանը Բ. Դոան կողմից կանչվեց Կ. Պոլիս՝ մշտական հսկողության տակ պահելու նպատակով: Դա փաստացի աքսոր էր: Նույնիսկ այստեղ, դարձյալ Ազգային ժողովում խրիմյանը սատար կանգնեց ժողովրդավարական ուժերին, ընտրվեց Ազգային ժողովի երեսփոխան, կրոնական ժողովի ատենապետ, եկեղեցական համագումար-ժողովի նախագահ: Նույնիսկ այսօրվա չափանիշներով առաջնորդվելու դեպքում, զարմանում ենք ժողովրդավար գործիչների այդ փառանքի ծավալած գործունեության վրա, երբ համիդյան բռնապետության օրերին, Գուլ-Գաբուլի խաղաղ ցույցը գնդակոծվելուց հետո, եկեղեցական համագումար-ժողովը խրիմյանի ղեկավարությամբ արտակարգ համարձակ տեղեկագիր է ներկայացնում Ազգային ժողովի քննարկմանը՝ Բ. Դոանը հանձնելու համար: Ինը բարձրաստիճան հոգևորականներից հինգը հրաժարվեցին ստորագրել այն՝ վախեցնելով սուլթանի զայրույթից: Տեղեկագիրն ստորագրեցին համագումար-ժողովի նախագահ խրիմյանը, Գարեգին Սրվանձտյանը, Գրիգորիս Ալեքաթյանը և Մատթեոս Իզմիրլյանը: Այդ փաստաթղթով համագումար-ժողովը պահանջում էր օսմանյան արքունիքից՝ չմիջամտել Հայ Եկեղեցու ներքին գործերին, գրաքննության չենթարկել հոգևոր գրականությունը, չսահմանափակել Ազգային ժողովի և պարիարքի սահմանադրությամբ ընդունված արտոնությունները, չհալածել զավառական հոգևոր առաջնորդներին, չկտրել իրենց թեմերից¹²: Տեղեկագիրը ներկայացվեց սուլթանի անձնական քարտուղար Սուրեյա փաշային: Այդ հանդգնության համար չորս եպիսկոպոսներն էլ պատժվեցին. խրիմյանը երկրորդ անգամ աքսորվեց, այս անգամ՝ Երուսաղեմ ... Աքսորական խրիմյանը Մակար Թեղուսցու մահից հետո երկրորդ անգամ առաջադրվեց կաթողիկոսական ընտրելի և 1892 թ. մայիսի 5-ին դարձավ համազգային ընտրյալ: Երկրորդ թեկնածուն Մատթեոս Իզմիրլյանն էր: Ցարը վավերացրեց խրիմյանի թեկնածությունը: Երկարատև բանակցություններ սկսվեցին ռուսական և թուրքական համապատասխան գերատեսչությունների միջև խրիմյանին աքսորից ազատելու, թուրքահպատակությունից հանելու համար: Ռուսաստանի Արտաքին քաղաքականության արխիվից հայտնաբերել ենք այդ բանակցությունների վերաբերյալ բազմաթիվ փաստաթղթեր¹³: Դրանց մեջ սուլթանը համոզում էր ցարին՝ բեկանել կաթողիկոսական ընտրությունները և նոր ընտրություն սկսել, որովհետև և՛ վավերացված, և՛ երկրորդ թեկնածուն անբարեհույս անձնավորություններ են: Ցարը հավաստիացրեց սուլթանին, որ Էջմիածնում ցարական աստիճանավորի խիստ հսկողության ներքո խրիմյանը չի համարձակվի խառնվել արևմտահայության ներքին գործերին, իսկ նրան չվավերացնելու առիթ

¹² Ատենագրությունը Ազգ. ժողովը, 1890-94 թթ., էջ 64-74:

¹³ АВТР, ф. Армянские дела, д. 119, л. 5, 14.

կտա մեծ հուզումների հայության երկու հատվածներում¹⁴: Ընտրությունից միայն 17 ամիս հետո խրիմյանն օծվեց կաթողիկոս: Նրա կաթողիկոսական շրջանը եղավ հայ ժողովրդի հերոսական և ողբերգական շրջաններից մեկը: Հայոց Հայրապետը գործի դրեց իր ողջ ուժերը՝ «Положение»-ի ընձեռած հնարավորություններով պաշտպանելու նույնիսկ արևմտահայությանը: 1895-96 թթ. կոտորածներից հետո սուլթանն արգելեց արևմտահայերի Սահմանադրության կիրառությունը: Դադարեցին Ազգային ժողովի միստերը: Այդ բոլորը սուլթանի կողմից մեկնաբանվում էր իբրև Սահմանադրությունը վերաքննելու և տարբեր հոդվածներ փոփոխելու ջանքերով: Իրականում մա խոչընդոտում էր հայության երկու հատվածների հարաբերություններին: Նա հրամայել էր փոփոխության ենթարկել Սահմանադրության 60 և 61-րդ հոդվածները, ըստ որոնց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրությանը պետք է մասնակցեին ամեն թեմից երկու պատգամավոր՝ մեկ աշխարհական և մեկ հոգևորական: Սուլթանը պահանջում էր, որ թեմերի փոխարեն կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցի Ազգային ժողովի ընդամենը երկու ներկայացուցիչ, որոնք փաստորեն կլինեին մրա առաջարկած անձնավորությունները¹⁵: Բ. Դուռն մպատակն էր դիմակայել ռուսական ազդեցության ուժեղացմանը: Այդ հանգամանքն օգտագործելով, Վեհափառը բանակցություններ էր վարում ռուսական Արտաքին գործոց նախարարության հետ, որպեսզի խոչընդոտեն թուրքական ձգտումներին:

Վեհափառն ավելի համարձակ գործողությունների դիմեց Հայոց Եկեղեցու իրավունքները պաշտպանելու ուղղությամբ՝ այս անգամ ցարական կառավարության ոտնձգություններից պաշտպանելու նպատակով, 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի դեմ, որով նախատեսվում էր հարքունիս գրավել Հայ Եկեղեցու շարժական և անշարժ գույքը: Հենվելով ցարիզմի կողմից հաստատված «Положение»-ի վրա, խրիմյանն ապացուցում էր, որ ցարական կառավարությունը ոտնահարել է իր պետության սրբազան իրավունքը՝ մասնավոր սեփականության անձեռնխելությունը, խախտել Հայոց Հայրապետի բոլոր իրավունքներն ու արտոնությունները: Կաթողիկոսի բազմաթիվ դիմումներն ու բողոքները մնացին անհետևանք՝ «Ձայն բարբառո հանապատի»¹⁶: Իր թիկունքին ունենալով ազգային կուսակցությունների աջակցությունը՝ Վեհափառ Հայրապետը դիմեց անօրինակ խիզախ մի քայլի. մա հրաման արձակեց Ռուսաստանի տարածքում գտնվող բոլոր թեմական առաջնորդներին՝ չենթարկվել արքայական հրամանին, ցարական աստիճանավորներին չթույլատրել ցուցակագրել Հայ Եկեղեցու ունեցվածքը: Սկսվեց համաժողովրդական մի հուժկու շարժում, որին մասնակցեցին արևելահայության անխտիր բոլոր հասարակաշերտերը, մաև ողջ աշխարհի հայությունը: Արևելահայ ազատագրական շարժումների հետաքրք-

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 14:

¹⁵ ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 52, թ. 5, 8-9:

¹⁶ ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, ց. 299, թ. 8, ֆ. 56, ց. 14, գ. 73, թ. 3-34:

քիր էջերն են կազմում համաժողովրդական պայքարի այն արտահայտությունները, որոնց գլխավորողը եղավ ալեհեր կաթողիկոսը՝ պաշտպանելով իր ժողովրդի իրավունքները, Հայ Եկեղեցու անկախությունն ու ինքնուրույնությունը: Երկու տարի տևած այդ պայքարը պսակվեց հաղթությամբ: «Ամենաողորմած ցարը» 1905 թ. օգոստոսի 1-ին հրաման արձակեց՝ չեղյալ հայտարարել հունիսերեքյան օրենքը. վերաբացվեցին հայկական դպրոցները, Հայոց Եկեղեցին համեմատական ազատություն ստացավ հոգևոր և մշակութային բնագավառում:

20-րդ դարի հայ կաթողիկոսները որդեգրում են հայրենասիրական գործունեության նույն ուղեծիրը, արդեն այլ պայմաններում: Փաստորեն հայկական մկրտապետությունները պաշտպանում էին հայության իրավունքներն ու շահերը Հայոց Եկեղեցու պաշտպանության միջոցով: Այսինքն՝ Եկեղեցին ու ժողովուրդը միասնական ամբողջություն են: Պատմությունը մեզ համար ներկայի դասն է և հիմքը. եթե Հայոց Եկեղեցին և հայ կաթողիկոսները մնան գործունեություն են ծավալել օտար պետությունների լծի տակ, այսօր Եկեղեցու և նրա Հայրապետի առաջ կանգնած են խնդիրներ, որոնք պետք է լուծվեն հայրենի պետության քաղաքական այրերի հետ:

